

Bouwblokinventarisaties ter bescherming van het stedenbouwkundig monument

Een analyse van de historische structuur van 's-Hertogenbosch

A. van Drunen

Tijdens de wederopbouwperiode na 1945 zijn veel Nederlandse binnensteden onherstelbaar aangetast door grootschalige saneringen en stedenbouwkundige ingrepen. Om dit tegen te kunnen gaan kwam de Monumentenwet 1961 te laat. In deze wet was weliswaar de mogelijkheid opgenomen om stads- en dorpsgezichten te beschermen door middel van conserverende bestemmingsplannen, maar de aanwijzing tot Beschermd Gezicht door het Rijk kwam traag op gang. De gemeentelijke bestemmingsplannen lieten nog langer op zich wachten en ze boden niet voldoende beschermingsmogelijkheden. In de loop van de jaren tachtig werd duidelijk dat dit instrumentarium, maar vooral ook de centraal door het Rijk uitgevoerde monumentenzorg, de structuurverstorende sloop- en nieuwbouwactiviteiten in de gemeenten niet konden voorkomen. De rijksbescherming van afzonderlijke gebouwen kon de aantasting van de historische structuren evenmin tegengaan.

Bij de vernieuwing van de Monumentenwet in 1988 is het Beschermd Gezicht als middel tot bescherming gehandhaafd. De uitvoering van de monumentenzorg is toen aan de ge-

meenten opgedragen. Deze decentralisatie zou tot een meer geïntegreerde aanpak van het beheer van de monumentale binnensteden moeten leiden. Er moet echter worden vastgesteld dat de aantasting van de structuur van de binnensteden sindsdien onverminderd is doorgegaan.

Werken de verschillende gemeentelijke diensten en disciplines wel goed samen en functioneert de plaatselijke politiek wel optimaal op dit gebied? Ook is het de vraag of er in de gemeenten wel voldoende kennis over de historische structuur aanwezig is en of deze kennis wel optimaal benut wordt.

In het blad ARCHIS stond in 1990 een uit het leven gegrepen affaire van een bouwplan aan de Oude Gracht te Utrecht.¹ Onbegrip over de historische waarde van de stedenbouwkundige structuur en het wezen van de oude bebouwing, leidde er tot een merkwaardige discussie en besluitvorming, die symptomatisch is, en in elke Nederlandse binnenstad kan en zal voorkomen. Zelfs in Utrecht, waar als in geen andere stad in ons land het instrumentarium en vooral de kennis aanwezig is voor een goede aanpak! Besluitvorming bij de aanvraag van bouw- en monumentenvergunning en bij stedenbouwkundige planvorming wordt amper gebaseerd op de aanwezige historische structuren. Kennis over de samenhangende structuur van ondergrond, water, percelering, stedelijke ruimten en bebouwing is wel in de gemeenten aanwezig, maar verspreid en daardoor slecht toegankelijk. De redengevende omschrijvingen van de monumenten en de Beschermd Gezichten bieden niet de nodige informatie. Ook de Geïllustreerde Beschrijvingen geven weinig aanknopingspunten.

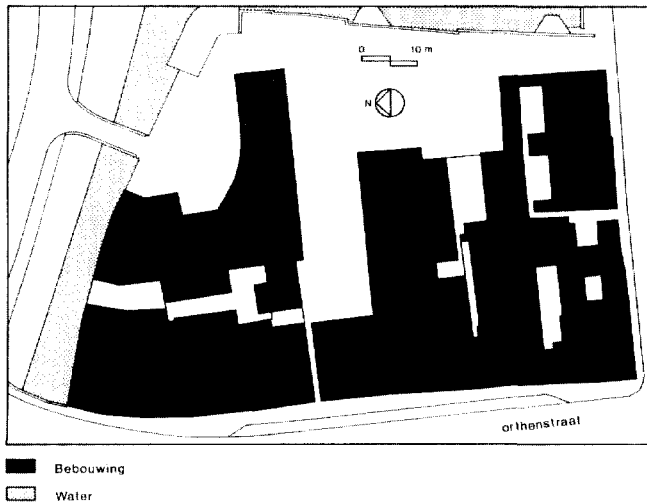
In 's-Hertogenbosch, ook niet de minste onder de monumentensteden, is een systeem ontwikkeld voor het in beeld brengen van de historische structuur. Een dergelijk instrumentarium kan een praktische basis zijn voor het gedecentraliseerde beheer van de stad als stedenbouwkundig monument. In dit artikel wordt besproken hoe dit beheersinstrument, de zogenaamde bouwblokkaarten, wordt vervaardigd en hoe het praktisch wordt toegepast.

Monumentenzorg gedecentraliseerd

De Monumentenwet uit 1988 kan kennelijk niet voorkomen dat de verschillende disciplines, die met historische binnensteden belast zijn, langs elkaar heen werken. De wet legt de monumentenzorg, praktisch geheel in handen van de gemeenten. Het beheer van het Beschermd Gezicht was in de vorige

Afb. 1. Voorbeeld 1 = afb. 1 t/m 7. Structuurbepalende bebouwing aan de Orthenstraat te 's-Hertogenbosch in het eerste kwart van de 19de eeuw. Op het achterterrein staan kleine arbeiderswoningen, die bereikbaar zijn vanuit de Orthenstraat via steegjes en overbouwde gangen. De oude percelering 'van straat tot stroom' is nog grotendeels aanwezig (tek. R. Grüben, BAD).

Afb. 2. Huidige toestand van het bouwblok). De oude arbeiderswoningen zijn praktisch geheel verdwenen, evenals de percelering van het achterterrein (tek. R. Grüben BAD).

wetgeving ook al een gemeentetaak. Het bouwtoezicht en het daaraan verbonden vergunningstelsel berust ook reeds van oudsher bij de gemeenten. Binnen het gemeentelijk bestel zullen dus de praktische oplossingen gezocht moeten worden voor een goede interdisciplinaire samenwerking. Deze samenwerking verloopt in de praktijk echter nog niet zo vanzelfsprekend. De monumentenzorg zal zich in de gemeenten eerst een blijvend maatschappelijk en politiek draagvlak moeten verwerven. Pas dan kan er van een gelijkwaardige samenwerking met andere disciplines sprake zijn.

Het afbouwen van rijkssubsidies op het vlak van de monumentenzorg en de stads- en dorpsvernieuwing maken het proces van interdisciplinaire samenwerking niet eenvoudiger. Monumentenzorg is echter meer dan het geven van subsidies. De betekenis van de historische binnensteden, zowel in economische als maatschappelijke zin zal duidelijk moeten zijn. Eerst dan kan Monumentenzorg een volwaardige plaats innemen in het gemeentelijke beleid op het vlak van de ruimtelijke ordening en het ruimtelijk beheer.

Het instrumentarium

De nieuwe Monumentenwet schrijft voor dat gemeenten, die eigen bevoegdheden op het vlak van de monumentenzorg en de subsidiëring wensen, een gemeentelijke monumentenadviescommissie moeten instellen. In deze monumentencommissies moeten deskundigen zitting hebben. De samenstelling is geheel ter beoordeling van de betreffende gemeente(raad). De positie en de bevoegdheden die aan monumentencommissies worden toebedeeld, kunnen per gemeente verschillen. Een aantal gemeenten met een eigen Welstandscommissie heeft één of andere vorm van samenwerking of integratie tussen beide commissies in het leven

geroepen. Hierdoor kan een betere integratie ontstaan tussen de behandeling van bouwvergunningen en monumentenvergunningen. Er zijn echter geen wettelijke verplichtingen in deze. Elke gemeente kan zo haar eigen beleid voeren. De geboden mogelijkheden worden niet overal optimaal benut.

Naast de werkwijze van de adviescommissies zijn vooral de ambtelijke samenwerkingsverbanden van belang. Monumentenzorg zal binnen het ambtelijk apparaat evenals bouwtoezicht geïntegreerd moeten worden in het ruimtelijke orderingsbeleid en beheer. De samenwerking met bouwtoezicht op het vlak van het beheer kan vorm krijgen door de bouwvergunningen en de monumentenvergunningen gezamenlijk te beoordelen. Deze beoordeling dient zowel op papier als op de bouwwerf te geschieden. Voor een goede samenwerking is een goede kennis van de stad en de gebouwen noodzakelijk. Hiervoor dienen hanteerbare inventarisaties van het gehele bouwbestand in de binnenstad te worden gemaakt.

De samenwerking van Monumentenzorg en Bouwtoezicht met Ruimtelijke Ordening vindt vooral plaats bij het opstellen en uitvoeren (beheren) van bestemmingsplannen.

Het stedenbouwkundig bestemmingsplan voor Beschermd Gezichten is als instrument in de Monumentenwet 1988 gehandhaafd. De aanwijzing van Beschermd Gezichten is nog steeds een eerste verantwoordelijkheid van het Rijk. De inventarisaties die voor de aanwijzingsprocedures zijn gemaakt, zijn echter zeer globaal van opzet en inhoud. Als basis voor gedetailleerde bestemmingsplannen zijn ze niet geschikt. Veel aanvullende inventarisaties zijn hiervoor nodig.²

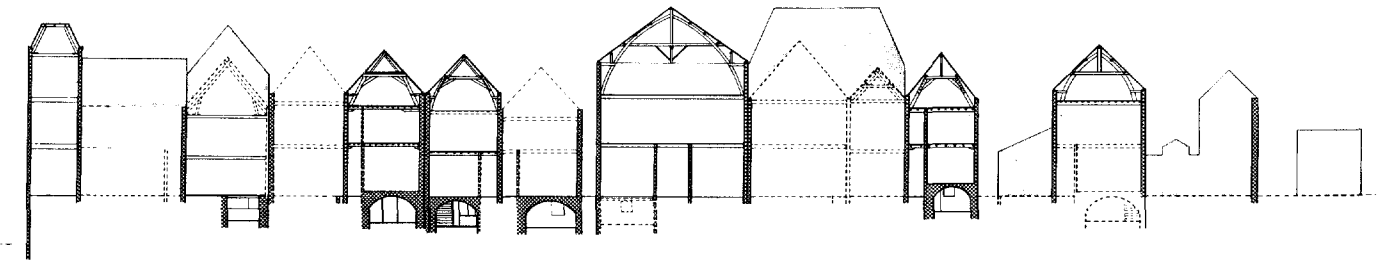
In de bundel 'Dorp en stad in Limburg' is een proeve tot inventarisatie en beschrijving gemaakt, die wordt uitgewerkt tot een bestemmingsplan voor een Beschermd Gezicht.³ De in dit boek beschreven werkwijze, die gebaseerd is op de Monumentenwet 1961, is praktisch realiseerbaar en leidt tot een hanteerbaar bestemmingsplan. Gezien de ongewijzigde arti-

Afb. 3. Nog aanwezige structuurbepalende historische bouw- en stedenbouwkundige elementen (tek. R. Grüben, BAD).

Afb. 4. Bouwblokkaart van de begane-grond met de balklaag van de eerste verdieping. De gearceerde en met doorgaande lijnen aangegeven nog bestaande bebouwing is in dit bouwblok in de minderheid. De in gestippelde lijnen aangegeven gebouwen zijn gereconstrueerd naar bouwhistorische gegevens en oude bouwtekeningen uit het archief van Bouw- en Woningtoezicht. De structuur van deze verdwenen bebouwing is nog herkenbaar in de huidige bebouwing en mogelijk nog als archeologisch relict aanwezig (tek. R. Grüben, BAD).

Afb. 5. Dwarsdoorsnede over de achterhuizen. Van de hoofdbebouwing worden bij de meeste bouwblokken dwarsdoorsneden gemaakt van zowel de voor- als de achterhuizen. De oude stegen en gangen zijn goed herkenbaar. Bij deze bouwbloktekening zijn ook de moderne kapconstructies en bouwmassa's (grijs gearceerd) weergegeven. Deze informatie is van beperkt belang en kost relatief veel tijd om op te meten. Vandaar dat bij later uitgevoerde bloktekeningen alleen de oude kapconstructies zijn ingetekend (tek. R. Grüben, BAD).

Afb. 6. Kelderkaart. Opvallend is dat er onder de voorhuizen weinig kelders zijn. In de andere hoofdstraten van de stad bevinden de kelders zich juist wel op deze plaats. Mogen we hieruit concluderen dat de Orthenstraat in de late middeleeuwen minder belangrijk was? De meeste kelders zijn van jongere datum. Alle kelders, ook de moderne worden in de bouwbloktekeningen aangegeven. Zij geven een beeld van de archeologisch verstoorde ondergrond (tek. R. Grüben, BAD).

kelen in de Monumentenwet 1988, zou deze werkwijze nog steeds bruikbaar moeten zijn. De voortdurende aantastingen van de structuur van stads- en dorpskernen spreken dit echter tegen. Blijkbaar is het basismateriaal, bestaande uit een inventarisatie van de stedenbouwkundige structuur en het gebouwenbestand onvoldoende voor een beschermend bestemmingsplan. De in het plan toegestane functies en de bebouwingsregels blijken doorslaggevend.

Uit de praktijk blijkt ook dat een combinatie van bouwtoezicht (bouwverordening), objectbescherming (monumentenlijst) en structuurbescherming (bestemmingsplan) het proces van de verdergaande aantasting van binnensteden niet kan keren. Zoals hiervoor gezegd, ontbreekt de basis hiertoe door gebrek aan inzicht in de samenhang en de structuur van de bebouwing en de ondergrond.

Wil de cultuurhistorische waarde van de binnenstad in het economische en maatschappelijke krachten spel naar behoren worden meegewogen, dan zal het produkt, of zo men wil het lijdend voorwerp, integraal en praktisch hanteerbaar omschreven moeten zijn.

Het 'stedenbouwkundig monument'

De stad als historisch gegroeid dynamisch fenomeen, bestaande uit structuren van wegen, wateren en percelen, bebouwing uit diverse tijden met zichtbare architectonische waarden en latente bouwhistorische waarden, archeologische zaken, beplanting, bestrating en straatmeubilair is één groot stedenbouwkundig monument, dat bewoond, geëxploiteerd en behouden moet blijven. Indien een binnenstad beheerd wordt als een zodanig omschreven integraal monument is er een kans op overleven.

Het inventariseren, beschrijven en in kaart brengen van het 'stedenbouwkundig monument' is noodzakelijk om tot een goed beheer te komen. Van belang hierbij is, dat de redengevende omschrijving van het stedenbouwkundig monument hanteerbaar is voor zowel beheers- als beleidsambtenaren, voor de welstands- en monumentencommissie en voor externe bouw- en stedenbouwers. Voor het noodzakelijke politieke en maatschappelijke draagvlak zal de redengevende omschrijving van het stedenbouwkundig monument ook voor niet-ingewijden leesbaar moeten zijn.

De Beschermden Gezichten hebben slechts betrekking op de stedenbouwkundige structuur, het straatbeeld en soms ook de bouwmassa's. De bouwwerken zelf worden er niet mee beschermd. De bijbehorende bestemmingsplannen regelen naast de functionele voorschriften slechts beperkende bebouwingsvoorschriften zoals rooilijnbeloop, goot- en nokhoogte, de kapvorm en in het beste geval de gevelbreedte.

De redengevende beschrijvingen van beschermden monumenten gaan in de meeste gevallen niet veel verder dan de gevels. De interieurs, de indeling en bouwconstructies zijn nauwelijks beschreven.

In de dagelijkse bouwpraktijk vallen door de beperkte regelgeving en de beschrijving van alleen het exterieur van oude gebouwen, vooral de inwendige historische zaken ten offer aan vernieuwing en sloop.

De beschrijving van de monumenten

In de praktijk van de Ruimtelijke Ordening en het Bouwtoezicht spelen alleen monumenten met een juridische bescherming een rol. Alle andere, niet geregistreerde, monumenten, die schuil gaan achter zogenaamde 'indifferente' gevels, zijn niet geïnventariseerd en beschreven. Zij zijn in wezen vogelvrij, evenals kelders, de ondergrond met archeologische zaken en de perceleringen. Deze veelal niet zichtbare historische zaken, die in aantal de geregistreerde monumenten verre overtreffen, zijn wezenlijke elementen van het 'stedenbouwkundig monument'.

Zij zijn onmisbare bouwstenen en moeten in het binnenstadsbeleid en het beheer meegewogen worden. Dit kan alleen als deze latente monumenten goed geïnventariseerd en beschreven zijn. Praktisch gezien zal dit gedecentraliseerd moeten gebeuren door middel van gemeentelijke en provinciale monumentenlijsten, gemeentelijke beschermde gezichten, als bijlage bij bestemmingsplannen of als onderdeel van een cultuurhistorische effect rapportage (CHER), zoals recentelijk in Utrecht is ontwikkeld.

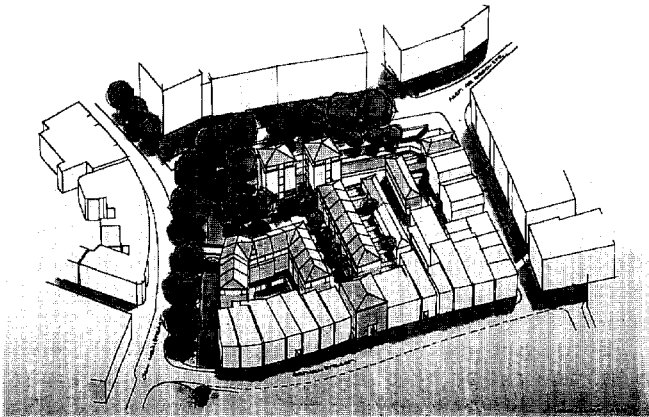
Een herinventarisatie van rijksmonumenten is praktisch ondoenlijk. Denkbaar is het medium Geïllustreerde Beschrijving geschikt te maken voor de beschrijving van latente monumenten en structuren.

De Geïllustreerde Beschrijving

De in 1912 aangevangen reeks van Geïllustreerde Beschrijvingen van Monumenten van Geschiedenis en Kunst is in het verleden geheel los van bovenvermelde problematiek haar weg gegaan. Het doel was vooral wetenschappelijk gerichte objectbeschrijving. Het overgrote deel van de beschreven gebouwen in de reeks behoort tot de categorie belangrijke monumenten en heeft nu één of andere vorm van bescherming. De mogelijkheden om de Geïllustreerde Beschrijving te benutten bij de bescherming van oude gebouwen en vooral stedenbouwkundige ensembles zijn in de praktijk nog nauwelijks onderzocht. De geïllustreerde beschrijvingen van binnensteden zijn in aantal beduidend achtergebleven bij die van het buitengebied en van grote gebouwencomplexen en kerkgebouwen. De geheel eigen problematiek van het inventariseren en beschrijven van binnensteden vraagt om een daaraan aangepaste werkwijze.

Onlangs is met een nieuwe opzet van de Geïllustreerde Beschrijving van start gegaan. De beschrijving van de huizen binnen de Utrechtse singels⁴ staat hiervoor model. Deze nieuwe wijze van beschrijven houdt een typologische indeling van gebouwen in. Deze zuiver kunsthistorische benadering blijkt echter in de praktijk van de gedecentraliseerde monumentenzorg niet goed bruikbaar, zoals uit de 'affaire Oude Gracht' blijkt.

De indeling in typen doet in het Utrechtse geval afbreuk aan de samenhang en de continuïteit van de stedelijke bebouwing. De situering van de gebouwen in de stad, de ondergrond en de percelering zijn bepalend voor de oorspronkelijke constructie, bouwmassa, indeling en verschijningsvorm,

Afb. 7. Ontwerpschets van woningbouw op het terrein van de brandweer. Het terrein wordt naar de hoofdstraat ontsloten via de oude stegen en gangen. Bij de vogelvluchttekening is gebruik gemaakt van de gedigitaliseerde bouwbloktekening. De kappen zijn niet ingetekend (tek. architectenbureau Axis).

en voor de ontwikkeling ervan in de loop der eeuwen. Een Geïllustreerde Beschrijving, die deze elementen inzichtelijk weet te maken kan een bruikbaar instrument zijn bij het beheer van het 'stedebouwkundig monument'.

In de praktijk van de ruimtelijke ordening en het ruimtelijke beheer spelen tekeningen en kaarten een belangrijke rol. Gebouwen en structuren laten zich beter vatten in tekeningen dan in woorden, zeker als het de toepassing in de monumentenzorgpraktijk betreft. Wil de Geïllustreerde Beschrijving bruikbaar worden voor de monumentenzorg dan zal de nadruk meer op *geïllustreerd*, met andere woorden op de visualisatie moeten komen te liggen. Kaarten van structurele eenheden in de vorm van bouwblokken, compleet met binnenterreinen, omsloten door de openbare straat, met daarin aangegeven de historische bebouwing, kunnen een hanteerbaar instrument zijn bij het beheer van stedebouwkundige monumenten. Deze historische- stedebouwkundige structuurkaarten kunnen als ondergrond en inspiratiebron dienen voor nieuwe stedelijke ontwikkelingen.

Het *beschrijvende* gedeelte van de Geïllustreerde Beschrijving kan dan vooral de wetenschappelijke beschouwing en de waardebeoordeling bevatten. Hierin is een typologische ordening, zoals die in de Utrechtse studie is toegepast, wel denkbaar, vooral om te komen tot bestudering van de onderlinge relaties van de huizen in een stad in vergelijking met andere steden.

Daarnaast zal de ontwikkeling in de tijd, niet alleen van de vorm, maar ook van het (economisch)gebruik, de bouwmaterialen en de constructies in relatie met de ondergrond en de percelering beschreven moeten worden.

Gebouwen zijn gebruiksgoederen, die regelmatig om economische redenen van functie veranderen en daarom verbouwd worden. Beschrijvingen van deze objecten verouderen in de praktijk daardoor snel. Het nut van de beschrijving van

afzonderlijke gebouwen in een Geïllustreerde Beschrijving is daarom in de tijd aan devaluatie onderhevig. Voor de dagelijkse monumentenzorg is een geautomatiseerd bestand van monumentenbeschrijvingen beter geschikt. Dit kan snel geactualiseerd worden en is eenvoudiger te raadplegen.

De beschrijving van afzonderlijke gebouwen in de Geïllustreerde Beschrijving kan voor het gebruik in de monumentenzorg daarom tot de hoofdzaken beperkt blijven. Ten behoeve van het wetenschappelijk onderzoek kunnen voor de afzonderlijke elementen van gebouwen, zoals interieurzaken, constructies, materialen, indeling en gebruik in de Geïllustreerde Beschrijving aparte hoofdstukken worden toegevoegd, die een bouwkunsthistorisch overzicht geven van deze elementen in een stad of streek.

Op deze wijze blijft de Geïllustreerde Beschrijving een zeer waardevol wetenschappelijk en ook praktisch boekwerk.

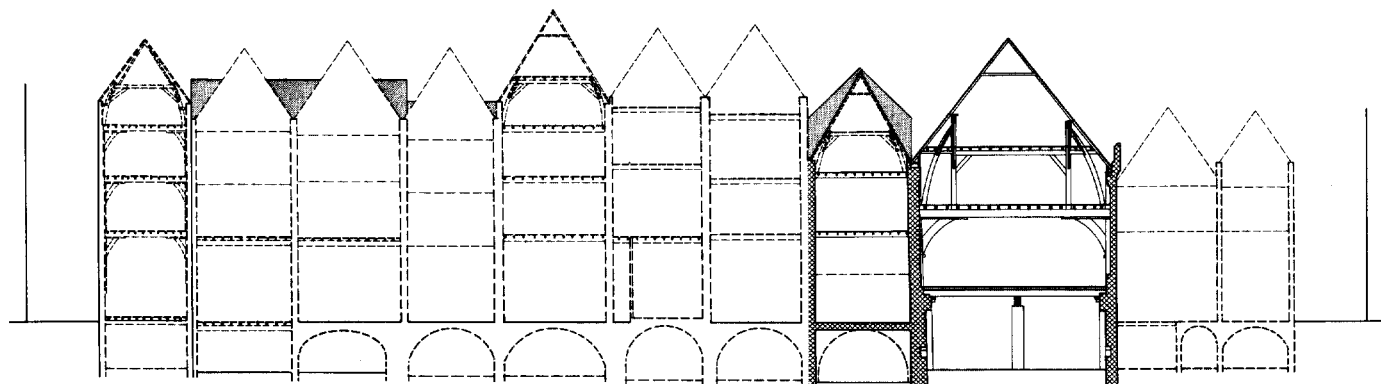
Het beheer van de binnenstad van 's-Hertogenbosch

In 's-Hertogenbosch wordt sinds enkele jaren geëxperimenteerd met het in kaart brengen en beschrijven van de binnenstad door middel van bouwblokkenrapporten. Deze bestaan uit tekeningen van een geheel bouwblok en beschrijvingen van de panden. De rapporten dienen zowel een praktisch als een wetenschappelijk doel. De bouwbloktekeningen zijn bedoeld voor het dagelijks beheer van de binnenstad ten behoeve van monumentenzorg, bouwtoezicht en ruimtelijke ordening. Dit als aanvulling op het bestaande juridische instrumentarium.

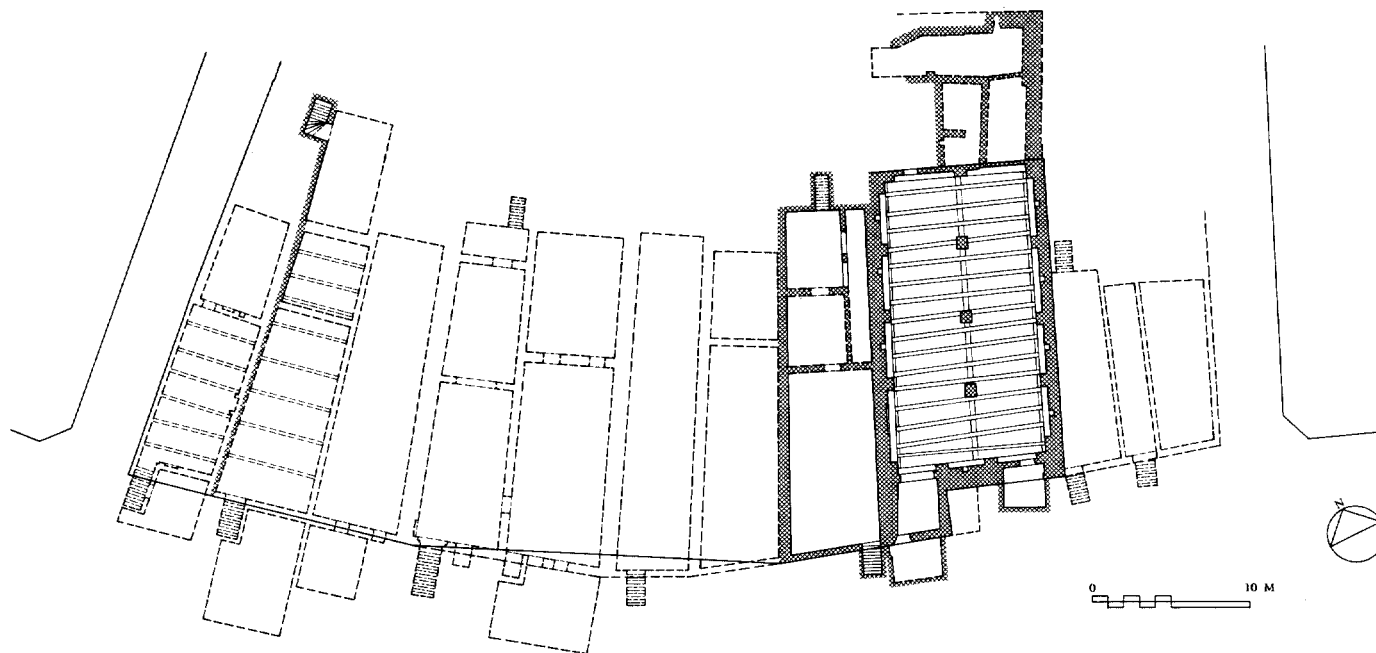
De gehele Bossche binnenstad is tot Beschermd Stadsgezicht verklaard. Hierin zijn drie zones aangegeven, die de historische waarden aangeven. Voor deze gebieden zijn min of meer stringente bestemmingsplannen van kracht. Van de ca 2400 panden, die op oude percelering staan, zijn er 388 rijksmonument en 53 gemeentelijk monument. Het aantal gemeentelijke monumenten zal na inventarisatie waarschijnlijk met enkele honderden panden toenemen. In het MSP zijn 66 gebouwen in de binnenstad geselecteerd. Praktisch al deze monumenten zijn woonhuizen.

Van het grote aantal kerken, kloosters en instellingen, die 's-Hertogenbosch vóór de inname van de stad door de Republiek in 1629 telde, is op de Sint Janskerk en de resten van drie andere kerken na, geen opgaand werk meer aanwezig. Belangrijke structuurbepalende historische elementen zijn naast het middeleeuws stratenpatroon, de vrijwel volledig aanwezige stadsmuren en het rivierveld De Binnendieze.

De gemeente heeft een Monumentencommissie, waarvan twee leden zitting hebben in de Welstandscommissie. Monumentenzorg vormt samen met Bouwtoezicht één bureau binnen de sector Stadsontwikkeling. Het stedebouwkundig beheer van de binnenstad valt onder het bureau Ruimtelijke Ordening en Stedebouw, dat tot de zelfde sector behoort. Beide bureaus worden geadviseerd door de Bouwhistorische en Archeologische Dienst (BAD). De gemeentelijk bouwhistoricus heeft als adviseur zitting in de Monumentencommissie en de Welstandscommissie.

Afb. 8. Voorbeeld 2 = afb. 8 t/m 12. Dwarsdoorsnede over de voorhuizen van het bouwblok aan de Pensmarkt/Markt te 's-Hertogenbosch. Uit de arcering valt af te leiden dat er nog slechts twee oude panden aanwezig zijn. Het grote pand is het bakstenen stadskasteel 'De Moriaan', dat nog een houten kelderdek bezit. Ter rechterzijde van dit grote pand stonden twee, oorspronkelijk mogelijk drie kleine panden. Dergelijke grote wisseling van perceelsgrootte kwam op meerdere plaatsen in het oudste gedeelte van de stad voor. Ter plaatse van de twee kleine huizen loopt thans de verbrede Marktstraat (tek. R. Glaudemans, BAD).

Afb. 9. Kelderkaart.

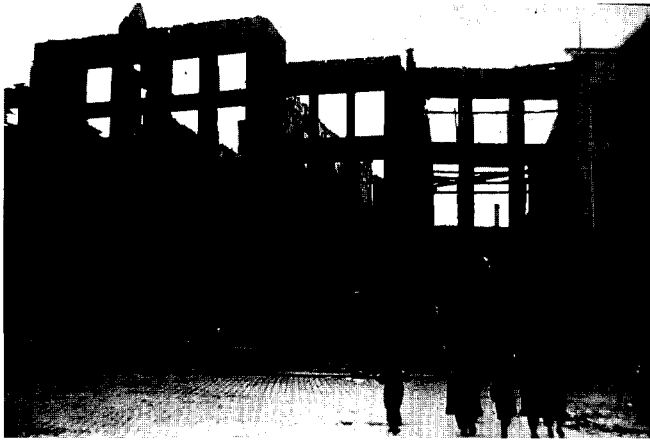
Alle huizen zijn onderkelderd geweest. De twee meest linker panden hadden een houten kelderbalklaag. De andere allen een tongewelf. De kelders zijn ten behoeve van de wederopbouw gesloopt. Zowel de oude rooilijn als de perceelsgrenzen zijn niet meer aanwezig (tek. R. Glaudemans, BAD).

Het bouwhistorisch onderzoek

Sinds 1975 wordt er in 's-Hertogenbosch bouwhistorisch onderzoek verricht. In 1977 is hieraan een sectie archeologie toegevoegd. De Bouwhistorische en Archeologische Dienst is een organisatorisch onderdeel binnen de sector Stadsontwikkeling. De dienst heeft tot taak het verrichten van historisch onderzoek en inventarisatie ten behoeve van planvorming op het vlak van het ruimtelijke ordeningsbeleid en beheer. Daarnaast heeft de

dienst een wetenschappelijke taakstelling: het onderzoeken en documenteren van cultuurhistorische zaken, die door sloop, nieuwbouw of ingrijpende restauratie verloren dreigen te gaan. Sinds 1975 zijn door de dienst in ca. 1000 panden onderzoeken, documentaties of waarnemingen verricht. Deze gegevens worden thans bouwbloksgewijs tot een praktisch bruikbaar niveau uitgewerkt en toegankelijk gemaakt.

Op deze wijze worden niet alleen de bouwhistorische zaken van de afzonderlijke panden zichtbaar, maar ook hun on-

Afb. 10. Gevels van de panden ná de brand in 1944. De oude percelering is nog duidelijk aan de individuele gevels herkenbaar (foto, archief BAD).

derlinge samenhang en hun relatie met de percelering en de ondergrond.

Het bouwblokonderzoek

De bronnen

De gegevens voor de bouwbloktekeningen dateren uit drie tijdsperiodes:

De periode vanaf 1975 tot heden. Deze gegevens zijn het meest betrouwbaar en de maatvoering het meest exact. Ze zijn verkregen uit bouwhistorisch onderzoek en documentatie dat voorafgaand en tijdens bouwactiviteiten is verricht. Panden, waarvan geen of onbetrouwbare bouwhistorische gegevens aanwezig zijn, worden tijdens de uitwerking van het

bouwblok bezocht en waar nodig worden (aanvullende) metingen en waarnemingen verricht.

De periode vanaf 1901 (Woningwet) tot heden. Deze gegevens zijn wisselend van kwaliteit wat betreft betrouwbaarheid en maatvoering. Het archief van Bouw- en Woningtoezicht bevat bouwdoSSIERS waarin zich aanvraagformulieren met de beschrijving van het uit te voeren werk en de bijbehorende tekeningen bevinden.

Alle bouwactiviteiten sinds ca. 1901 komen zo aan het licht. Ze worden ten behoeve van het bouwblokonderzoek gecontroleerd en in het kort omschreven. De controle dient om er zeker van te zijn dat het bouwplan ook daadwerkelijk is uitgevoerd en de architect een betrouwbare opmeting geeft gemaakt.

De periode van ca. 1825 (kadastrale minuutkaart) tot 1901. Deze gegevens zijn veel minder gedetailleerd. De kadastrale minuutkaart geeft op schaal 1 : 1250 alleen het perceel en het bebouwde oppervlak aan.

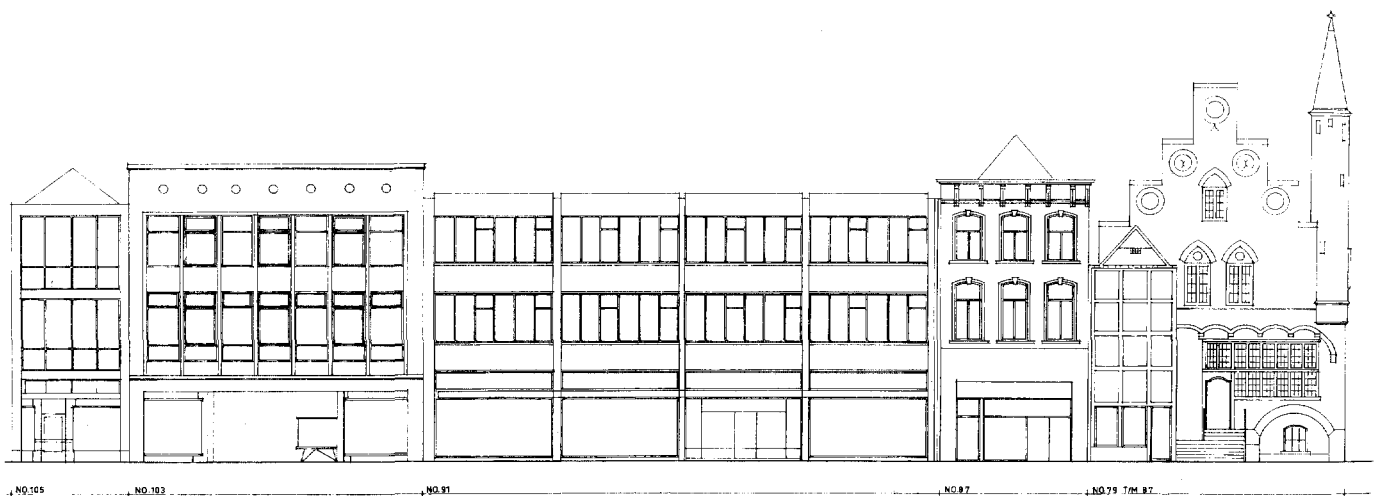
Interessante gegevens en tekeningen bevinden zich soms in de bijlagen van de notulen van de vergaderingen van het stadsbestuur. De gegevens uit deze periode dienen slechts ter aanvulling, indien gegevens uit meer recente tijd ontbreken.

De maatvoering

Voor de maatvoering van de ondergrondkaarten wordt gebruik gemaakt van gedigitaliseerde plotterkaarten schaal 1 : 100 van de gemeentelijke landmeetkundige dienst. De veldmetingen voor deze kaarten zijn na 1945 verricht. De perceelgrenzen op de binnenterreinen zijn vooral uit recente luchtfotografie verkregen. Deze zijn minder betrouwbaar en worden tijdens het blokonderzoek gecontroleerd en indien nodig opnieuw ingemeten.

De tekeningen

Er worden per bouwblok drie tekeningen gemaakt. In het kel-

Afb. 11. Gevelwand met grootschalige nieuwbouw op de plaats van de kleinere middeleeuwse panden. Markt nr. 91 naar ontwerp van J.P. van Herwerden en J. A. Etten uit 1968, Markt 103 van architecten K. Bouwman en W. Hopmans v.h. Architectenbureau K.C. Suyling uit 1958. (tek. Dienst van Gemeentewerken 's-Hertogenbosch).

Afb. 12. Bij een renovatie in 1990 is op verzoek van de gemeente een nieuwe, meer gelede gevel aangebracht. Deze kon, gezien de erachtergelegen staalconstructie, echter niet op de vroegere perceelsbreedte worden opgericht. (foto archief BAD).

derplan worden de bestaande kelders aangegeven en in stippellijnen de gereconstrueerde kelders. De situering van de kelders wordt vastgelegd aan de rooilijnen en de bouwmas-

sa's van de huizen. De kelderingangen en de vorm van de overwelfing worden eveneens aangegeven.

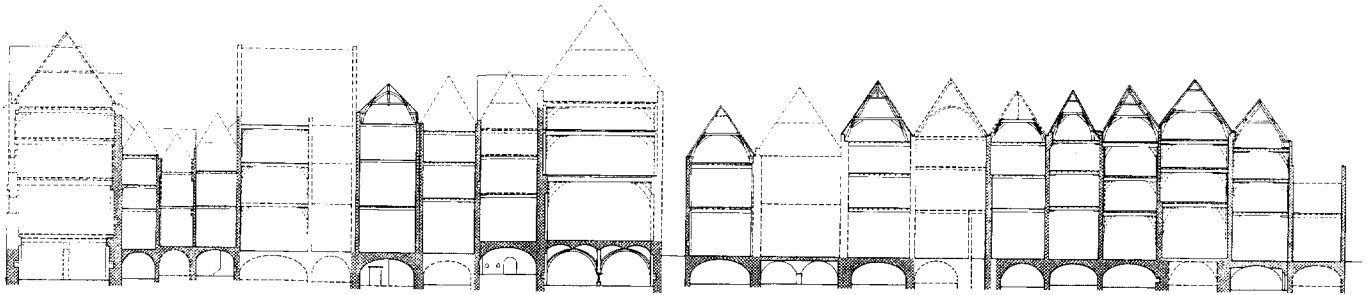
Het begane-grondplan waarin de perceelsgrenzen en de contouren van de hoofdbouwmassa worden aangegeven, evenals de balklaag van de eerste verdieping met daarin, waar bekend, de ravelingen van de trap en de rookkanalen. Indien mogelijk wordt een reconstructie gemaakt van de in-deling zoals die er in de 16de eeuw geweest is. De veelal jongere achterbouwsels worden niet aangegeven.

Van zowel de voorhuizen als van de achterhuizen worden dwarsdoorsneden gemaakt. In deze tekeningen worden de bestaande houtconstructies weergegeven, of indien mogelijk, de oorspronkelijke constructies gereconstrueerd weergegeven in stippellijnen. De dwarsdoorsneden geven de onderlinge relatie tussen de huizen weer, evenals de relatie met de percele-ring. Het onderste keldervloerniveau wordt hierbij aangehouden, in combinatie met het huidige straatpeil. Waar mogelijk wordt een reconstructie gemaakt van de zestiende eeuwse in-deling.

De tekeningen worden digitaal verwerkt. De afzonderlijke gebouwen kunnen uit het bouwblok gelicht worden en meer gedetailleerd worden ingevuld. Het is mogelijk de onderscheidende bouwfases van de panden in verschillende kleuren uit te printen.

Afb. 13. Voorbeeld 3 = afb. 13 t/m 19. Begane-grondkaart van het bouwblok aan de Markt, noordzijde te 's-Hertogenbosch met de reconstructie van de oude verkaveling. De grootte van de grondcijzen, die bekend zijn uit 16de eeuwse cijnsboeken, komen vrij nauwkeurig overeen met deze percelering. Onregelmatigheden duiden op latere perceelwijzigingen. Opvallend is de wisselende perceelsbreedte: een breed perceel grenst veelal aan enkele smallere. Deze verkaveling is een latere onderverdeling van oorspronkelijk zeer brede grondstukken, waarop de stadskastelen stonden. De wisselende breedte en omvang van de gebouwen is karakteristiek voor de oudste stadsbebouwing (tek. R. Glaudemans, BAD).

Afb. 14. Reconstructie van de doorsnede van de bebouwing in het midden van de 16de eeuw. De nog aanwezige bouwconstructies zijn gearceerd en met getrokken lijnen weergegeven.

De grote 13de- en 14de-eeuwse stenen huizen zijn duidelijk herkenbaar. Rechts naast het nu verdwenen straatje Achter het Hert stonden grote stenen huizen, waaronder een in de 17de eeuw in tweeën gedeeld stadskasteel. Ter plaatse is in 1975 een kledingzaak van C & A gebouwd. Hiervoor is de oude, deels op de rijksmonumentenlijst staande bebouwing gesloopt en is een niet op de historische percelering teruggaande gevelindeling vóór het betonskelet geplaatst (tek. R. Glaudemans, BAD).

Afb. 15. Kelderkaart van de bestaande en uit opmetingen bekende kelders. Alle huizen zijn onderkelderd. Opvallend is het grote aantal kelders vóór de rooilijn. Deze komen alleen in de stadskern voor langs de hoofdstraten. Ze zijn van een jongere datum (15de- en 16de eeuw). De meeste voorkelders zijn in de loop van de 20ste eeuw gesloopt (tek. R. Glaudemans, BAD).

De bouwbloktekeningen worden eveneens bewerkt in autocad + AME module, zodat drie-dimensionale in- en externe weergave van de huizen mogelijk is.

Afbeeldingen en foto's

Er zijn van 's-Hertogenbosch verhoudingsgewijs weinig oude afbeeldingen en kaarten bewaard gebleven. Ook beschikt de stad niet zoals in Utrecht over maatvastе terrestri-sche foto's en bijbehorende tekeningen van de gevels. Het merendeel van de gevels dateert uit de 19de en 20ste eeuw. Bij de weergave van de gevels wordt daarom volstaan met recent gemaakte foto's.

Van die bouwblokken waar wel oude afbeeldingen voorhanden zijn, worden reconstructies op schaal van de gevels gemaakt. Recente luchtfoto's geven informatie over de huidige bebouwing op de achterterreinen.

De beschrijving

In het bouwblokonderzoek is uitgegaan van een visuele presentatie van de bouwhistorische waarde van het huidige en het gereconstrueerde bouwbestand en van de verkavelings-structuur. De in een afwijkende tekenlijnen weergegeven reconstructies geven de intrinsieke waarde aan. Veel van de cultuurhistorische elementen van het 'stedebouwkundig monument' zijn op deze wijze voldoende inzichtelijk gemaakt. Alleen de belangrijkste gebouwen behoeven een nadere beschrijving. Hierbij kan vooral de nadruk liggen op die elementen welke niet op tekening zijn weergegeven. Het betreft vooral het interieur, de bouwhistorische zaken en de bouwgeschiedenis. Een beschrijving van de gevel kan beperkt blijven door toevoeging van recente foto's.

Afb. 16 en 17. Huidige gevelwand van de noordzijde van de Markt.

De oorspronkelijke stadskastelen met de naastgelegen kleinere huizen zijn nog herkenbaar. De 'aangepaste' moderne gevels van C & A en 'Hij' verstoren het historische ritme van brede en hoge huizen (foto's archief BAD).

Naast de beschrijving van de belangrijkste panden wordt het bouwblok als geheel van verkaveling, straten- en waterbehoefte, ondergrond en archeologische zaken beschreven. Het beschrijvende gedeelte bevat tevens hoofdstukken met historisch-stedebouwkundige en bouwhistorische analyses en een synthese van de bouwgeschiedenis van de binnenstad. Hierin worden ook zaken als grondcijnzen, keuren en gebruiksregels, gegevens over stadsbranden en andere relevante historische gegevens, zoals haardstedentellingen en huurwaardeschattingen, verwerkt. De kaarten, afbeeldingen en beschrijvingen van een bouwblok vormen samen een katern. Alle 64 bouwblokkaternen tezamen zijn een huizen-, of beter gezegd stede-atlas. Deze atlas gaat dienen als naslagwerk bij de dagelijkse praktijk van de ruimtelijke ordening en de monumentenzorg.

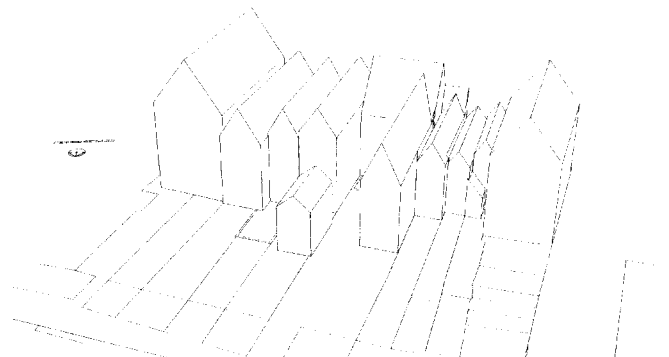
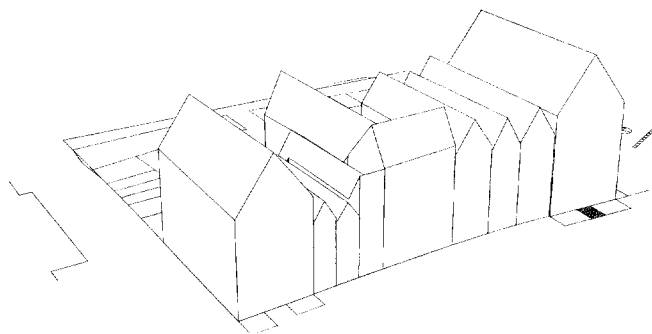
Het boekwerk krijgt daarnaast een zuiver wetenschappelijk doel. Het fenomeen stad wordt nader geanalyseerd en in beeld gebracht. De ontwikkeling van het woonhuis kan in re-

latie met de ondergrond, de percelering en de onderlinge situering beschouwd worden.⁵ Een dergelijk boek kan model staan voor een operationele geïllustreerde beschrijving.

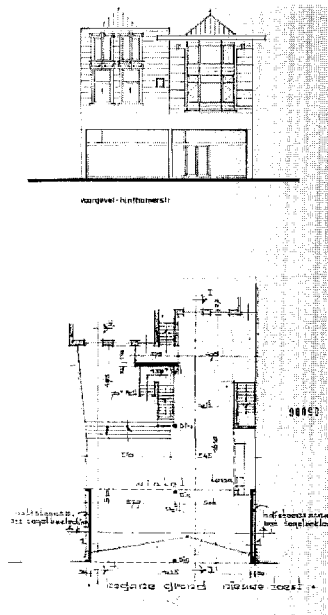
De bouwblokinventarisaties operationeel

Momenteel zijn 16 bouwblokken met daarin ca. 300 percelen in de vorm van tekeningen en beschrijvingen uitgewerkt. Dit is ongeveer één kwart van de nog aanwezige middeleeuwse bebouwing in de binnenstad. Dit is een voldoende groot aantal om de bouwblokinventarisaties operationeel te maken binnen de gemeentelijke organisatie. De disciplines stedenbouw, bouwtoezicht en monumentenzorg zijn betrokken bij het beheer van de binnenstad. Zij zullen de bouwblokinventarisaties gaan gebruiken als basis voor het ontwerpen, de toetsing van de vergunningaanvragen en de selectie voor de monumentenlijst. In 1994 zijn de eerste proeven gestart.

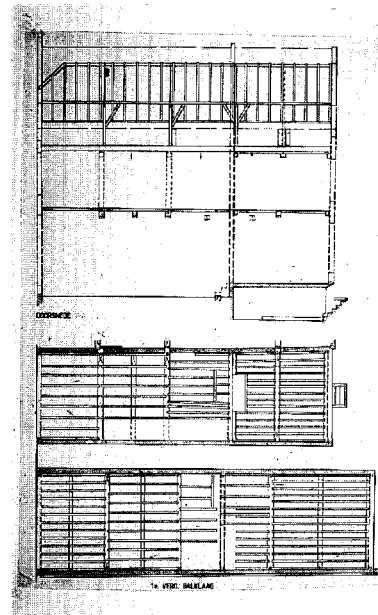
Tot nu toe werden de bouwblokgegevens rechtstreeks door

Afb. 18 en 19. Driedimensionale weergave van een deel van het bouwblok noordzijde Markt met behulp van Autocad + AME. Door de bouwhistorische gegevens direct geautomatiseerd in te voeren in de digitale ondergronden van de gemeentelijke landmeetkundige dienst, kunnen o.a. deze vogelvluchttekeningen gemaakt worden, die gebruikt kunnen worden bij het ontwerpen van nieuwbouwplannen in de binnensteden. Andere praktische en wetenschappelijke toepassingen van het automatisch tekenen van de bouwblokken worden thans door de BAD ontwikkeld (tekening J. van der Eerden, BAD).

Afb. 20. Voorbeeld 4 = afb. 20 t/m 23. Voorgevel en plattegrond van de panden Hinthamerstraat 111 en 113 te 's-Hertogenbosch vóór de verbouwing. Het steegje is praktisch onherkenbaar in de gevel. De kolommen op de begane-grond doen vermoeden dat er sprake is van een gemeenschappelijke zijmuur (tek. 1957, architectenburo H.M. van de Vrede H.B.O. en L.C. van der Lee).

Afb. 21. Tekening van de eerste verdieplingsbalklaag, gemaakt naar documentatie tijdens de verbouwing. De indeling in een voor- en achterhuis, die gescheiden zijn door een stenen dwarsmuur, waartegen de rookkanalen zijn aangebracht, bleek nog grotendeels aanwezig (tek. J. van den Eijnden, BAD).

de bouwhistoricus ingebracht in de Welstandscommissie en de Monumentencommissie. Voor de stedenbouwkundige vernieuwingen en de kleinschalige invullingen van de openbare ruimte worden projectgroepen in het leven geroepen, waarbij de bouwhistoricus betrokken wordt. De afgelopen jaren is zo een groot aantal plannen bouwhistorisch begeleid. Het betreft vooral de inbreng bij de planvoorbereiding.

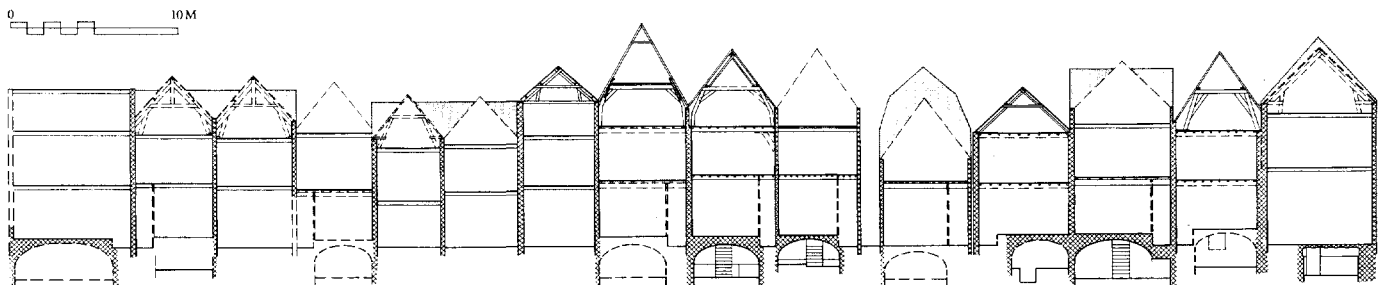
Ter illustratie worden hierna enige recente plannen in beeld gebracht. Het zijn zowel goede als slechte voorbeelden van het gebruik van de bouwblokinventarisaties. De voorbeelden laten zien hoe door een nauwkeurige analyse van de bouwblokken waardevolle stedenbouwkundige structuren en bouwhistorische zaken zichtbaar worden en hoe deze behouden en zo mogelijk versterkt kunnen worden. Bij de opzet van de bouwblokken is er naar gestreefd, dat de tekeningen en beschrijvingen bruikbaar zijn voor stedenbouwers, architecten, bouwtoezichtambtenaren en monumentenzorgers, zonder tussenkomst van de bouwhistoricus. Ook voor de Welstands-

commissie en de Monumentencommissie moet de bouwblok-atlas direct te raadplegen zijn.

Praktische toetsing van de bruikbaarheid van de bouwblokinventarisatie ten behoeve van de uitbreiding van de gemeentelijke monumentenlijst zal in de komende tijd plaatsvinden.

De ervaringen die tot nu toe in 's-Hertogenbosch zijn opgedaan met de bouwbloksgewijze inventarisatie en documentatie tonen aan dat deze intensieve wijze van werken uitvoerbaar is en goed basismateriaal oplevert voor een geïntegreerde aanpak en zorgvuldig beheer van het fenomeen 'stedenbouwkundig monument'.

In dit artikel zijn vier voorbeelden verwerkt. De getoonde tekeningen zijn van reeds uitgewerkte bouwblokken. De opzet van de bloktekeningen vertoont enige verschillen. Deze zijn het gevolg van tussentijdse kleine veranderingen in de aanpak. Uiteindelijk zullen alle bloktekeningen eenzelfde opzet

Afb. 22. Reconstructietekening van de dwarsdoorsnede van het bouwblok. Onder de achterhuizen van nr. 111 en 113 zijn de tongewelfde kelders nog aanwezig. De rechter kelder is niet meer toegankelijk. De linker kelder bevindt zich gedeeltelijk boven maaiveld. Het linkerpand (nr. 113), is gelijktijdig gebouwd met het buurpand nr. 115, aangezien de houtconstructies één geheel vormden. Mogelijk heeft hier het in de cijsboeken vermelde Vondelingenhuis gestaan (tek. J. van den Eijnden, BAD).

en diepgang krijgen, zodat ze door alle bij het beheer van de binnenstad betrokkenen kunnen worden geïnterpreteerd.

Voorbeeld 1: Bouwbloktekeningen benut bij het ontwerpen van nieuwbouw op achterterreinen.

Aan de Orthenstraat, een van de drie hoofdstraten van de stad, is in het begin van de twintigste eeuw de brandweerkazerne gevestigd in de oude bebouwing aan de straat. Door latere uitbreidingen op de achtererven is hier een groot gebouwencomplex ontstaan, dat afbreuk doet aan de historische schaal en structuur van de binnenstad. Uit functionele overwegingen zal de brandweer uit de binnenstad gaan verdwijnen. Na sloop van de niet van monumentaal belang zijnde bebouwing zal op de vrijkomende gronden woningbouw worden gerealiseerd. Hiervoor zijn door het architectenbureau Axis schetsontwerpen gemaakt. Hierbij is gebruik gemaakt van de inventarisatie van de oude bebouwing en de analyse van de historisch stedenbouwkundige structuur, zoals die bij de bouwblokmethode zijn ontwikkeld, zie afb. 1 t/m 7.

Voorbeeld 2, Grootschalige nieuwbouw zonder gebruikmaking van de oude percelering en rooilijnen.

Door oorlogsschade werd een van de oudste bouwblokken van de stad grotendeels verwoest. Het blok ligt aan de Pensmarkt op het hoogste punt van de stad. Naar achter toe loopt het terrein van oorsprong stijl af naar de Binnendieze. Uit 16de-eeuwse grondrenteboeken valt af te leiden dat er op de percelen ongebruikelijke was- en peperaccijnzen rustten, hetgeen op een bijzondere rechtspositie duidt (kerkelijk gebied?) De grootschalige nieuwbouw is niet gebaseerd op de oude percelering en rooilijn, zie afb. 8 t/m 12.

Voorbeeld 3, Aangepaste nieuwbouw zonder gebruikmaking van de oude percelering.

Bouwblok noordzijde Markt. Dit bouwblok ligt op de hoge oever van de Binnendieze. Het terrein loopt vanaf de Markt sterk af naar het water. Op deze dekzandrug is de eerste bebouwing van de stad gesitueerd. Hier werden al vroeg in de

*Afb. 24
Interieurfoto na de verbouwing.
De steeg is als lichtstraat en trappenhuis herbouwd (foto BAD).*

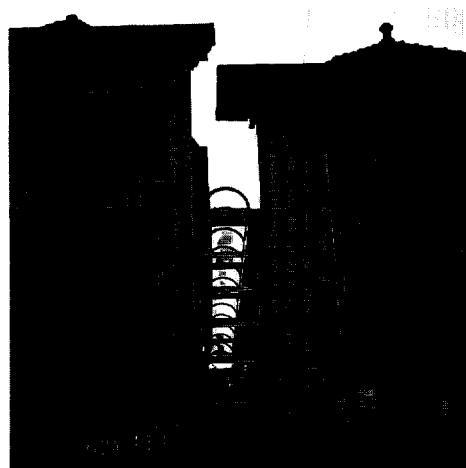
13de eeuw grote stenen huizen, (stadskastelen) gebouwd. Bij bouwhistorisch onderzoek zijn verschillende van deze huizen gelokaliseerd. De nieuwbouw heeft een gevelindeling en bouwmasse die oudere bebouwing suggereert. Het beeld van diversiteit in grootte van de oude bebouwing is verloren gegaan, zie afb. 13 t/m 19).

Voorbeeld 4, Zichtbaar maken van een verdwenen steeg in de bebouwing.

Het bouwblok aan de zuidzijde van de Hinthamerstraat, tussen het Sint Janskerkhof en de Clarastraat, grenst aan de achterzijde aan een open ruimte, die onderdeel uitmaakte van het kerkhof. Vanaf de straat was het achterterrein in het midden van het bouwblok toegankelijk via een later door bebouwing geheel aan het oog onttrokken steeg. Tijdens het bouwblokonderzoek kon de oude stedenbouwkundige situatie worden achterhaald. Bij de verbouwing van de naastgelegen panden in 1990 kon de steeg op een harmonische wijze in de bouwplannen worden opgenomen, zie afb. 20 t/m 24.

Samenvatting

Na 1945 hebben de Nederlandse binnensteden een ingrijpend vernieuwingsproces doorgemaakt, waarbij de historische structuur en de oude bebouwing ernstig zijn aangetast. De bescherming van de samenhangende structuur van ondergrond, percelering, stedelijke ruimten en bebouwing komt in dit veranderingsproces niet voldoende tot zijn recht. De mogelijkheden van het huidige juridische instrumentarium worden onvoldoende benut. De inventarisaties die ten grondslag liggen

*Afb. 23.
Voorgevels ná de verbouwing in 1990, waarbij de steeg weer herkenbaar is gemaakt.
Ontwerp: architectenbureau A. van Alphen (foto BAD).*

aan monumentenlijsten, Beschermd Stads- en Dorpsgezichten, bestemmingsplannen en de advisering betreffende bouw- en sloopvergunningen zijn niet goed bruikbaar in de praktijk. Bij nieuwbouwplannen worden de geïnventariseerde historische elementen en structuren meestal niet geïntegreerd of als inspiratiebron benut.

In 's-Hertogenbosch is een inventarisatiemethode ontwikkeld, die per bouwblok de historische hoofdstructuur van de huizen en hun onderlinge samenhang vastlegt. Door samenvoeging van de bouwblokken wordt de historisch-stedebouwkundige structuur van de gehele binnenstad in beeld gebracht.

Van elk bouwblok worden op een landmeetkundige ondergrond schaal 1:100 tekeningen gemaakt van de percelen en de huizen. Een tekening van ondergrondse zaken zoals kelders, funderingen en waterlopen geeft inzicht in de oude percelering en de mogelijke archeologische zaken, die van belang zijn voor bouw- en aanlegvergunningen. Een tekening van de begane grond met balklaagstructuur van de eerste verdiepingsbalklaag geeft een beeld van de indeling van de huizen en hun onderlinge relatie. Deze gegevens zijn van nut bij de beoordeling van restauratie- en verbouwingsplannen. Een dwarsdoorsnede-tekening van het bouwblok laat de constructie en de opbouw van de afzonderlijke huizen zien en hun onderlinge relatie. Deze gegevens zijn van groot belang bij de bouwtechnische beoordeling van plannen.

Door het samenvoegen van deze drie tekeningen kunnen drie-dimensionale tekeningen gemaakt worden van bouwmassa's en stedelijke ruimten. Deze tekeningen kunnen voor stedenbouwers en architecten als basis dienen voor het ontwikkelen van nieuwbouwplannen in de binnenstad.

Voor het opstellen van monumentenlijsten is de bouwblokinventarisatie een meer verantwoorde werkwijze, omdat naast de gebruikelijke waardebeoordeling van het exterieur ook het in-

terieur en de bouwconstructies de monumenten beoordeeld kan worden.

Naast een praktisch nut heeft het bouwblokinventarisatie een wetenschappelijk doel: het analyseren van de stedelijke structuur en het onderzoeken van het ontstaan en de groei van de historische stad. In 's-Hertogenbosch loopt een interdisciplinair onderzoeksproject, waarbij archeologische- bouwhistorische- en historische bronnenonderzoek aan elkaar gekoppeld wordt. De bouwbloktekeningen dienen hierbij als basis.

Noten

1. Rob Dettingmeijer, 'Marges aan de Oude Gracht', Obstakels bij de ontwikkeling van een integraal beleid voor architectuur en stedenbouw, *ARCHIS* nr. 8, 1990, 24-31.
2. *Hersteld verleden van dorpen en steden, Een wegwijzer voor stads- en dorpsherstel*, Gezamenlijke publikatie van het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Den Haag 1975.
3. *Dorp en stad in Limburg*, Ontstaan, ontwikkeling, bescherming en herstel van historische nederzettingen, met bijdragen van R.C. Hecker, F.W. van Voorden, J.F. van Agt, G.M.I. Quaedvlieg, C.J. Kraakman en P. van Dun, Zutphen 1981.
4. *Utrecht, de huizen binnen de singels* De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Geïllustreerde Beschrijving, de provincie Utrecht, de gemeente Utrecht, deel III A en B, 's-Gravenhage 1989.
5. Het nagenoeg ontbreken van bovengrondse gegevens van kerken en kloosters maakt een bouwhistorische studie van deze in de middeleeuwen zeer talrijke gebouwen in 's-Hertogenbosch niet mogelijk. Hier moet archeologisch onderzoek, gecombineerd met archiefonderzoek uitkomst bieden. In 1994 is een geïntegreerde studie hierover door de Bouwhistorische en Archeologische Dienst van start gegaan. Van de Sint Janskerk is een afzonderlijke Geïllustreerde Beschrijving verschenen:
C. Peeters, De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch, *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 's-Gravenhage 1985.